

Innhold

Forord	9
Innledning	11
Hva boka handler om	11
Bergstaden og dens sosiale struktur	12
Forskning på kriminalitet, tema og spørsmål	13
Litt om kriminalitet og rettsvesen på 1600-tallet	16
Rettsvesenet på bergstaden og ved bergverkene	18
Byen, rettens betjenter og lokaler	32
Bergverk som straffarbeidssteder	43
Kilder og arkiver	45
Underbergamtsretten og overbergamtsretten	48
Saker for underbergamtsretten i 1711–1761	48
Saker for overbergamtsretten i 1705–1760	51
Byretten og forlikskommisjonen	55
Saker og dommer i 1703	56
Dommer i første halvår av 1711	59
Dommer i 1736	61
Saker og dommer i 1750	62
Dommer i 1775	65
Dommer i 1799	66
Dommer i 1800	67
Saker for forlikskommisjonen i 1799	68
Langsiktig endring i mønsteret av saker	69
Vold	71
Drap som ikke er funnet for retten	72
En illeluktende drapssak	73
Halshogd etter fylledrap	76

Prestesønn hogg tjenestejente med øks	80
Numedøler i fatalt kortspill	86
Sveket kvinne kvalte toåring	89
Amme lå i hjel barn	91
Fuller tinndøler på Kongsberg-marken – én døde	97
Fyll og vold i stigerfamilie	99
Drap ved Bolvik jernverk	103
Halling drepte masmesteren ved Hassel jernverk	107
Voldelig bergmann tur-retur Russland	110
Eks-bergmann fra Saggrenda ble drapsmann i Drangedal	112
Drap under fløting i Jondalselva	116
Spedbarnsdrap	118
Enke med fire barn godtok halshogging	118
Tjenestepike fødte dødt guttebarn på Mynta	121
Barnelik funnet på Glitre	124
Stoppet seg ut og spilte gravid?	130
Ormekake og djevlebesvergelses	132
Ond Bisp og enfoldig skomakerdatter	145
Seksualforbrytelser	163
En kronglete vei til bryllup mellom søskenbarn	166
Bigamist fra Hadeland	168
Voldtekt av tilbakestående, vanfør stedatter	171
Bestialitet i Bævergrenda	175
19-årig rendøl strangulert og brent etter ku-sex ved Flår'n	181
To bestialitetsaker uten domfellelser	186
Straffbar sengehygge etter gamlemors død	187
Hor i Nittedal førte til uenighet om Moseloven på Kongsberg	189
Til sengs ved Skotselv	199
Tre kvinner, åtte leiermål	203
Pisking eller bryllup?	206
Tidvis gal pisket og forvist etter femte gangs leiermål	210
Monsieur Griis slapp tukthus etter tredje gangs leiermål	211
Ukonfirmerte leiermålsdømte til tukthuset	213
Et kjærlighetsforhold med komplikasjoner	216
Tyverier	220
Bikkjegjeldern	220
Kjelketur med proviant	225
Dødsdømt for tyveri av alterduk til 60 skilling	227
Hestetyv skulle henges, fugleburtyv brennemerkes	228

Halling forfulgte markenstyv til Vestfossen	230
Sølvtyverier	232
Myntforfalskning	236
Fjellbonde fra Dagali innrømmer amatørmessig forfalskning	236
Myntmester Meyers fall	237
Myntsmed arbeidet på egen hånd	247
Privat utmynting i matpausen	249
Tre kvinner og sju tinnpenger	255
Opptøyer og arbeideraksjoner	264
Opptøyer og aksjoner i 1690	265
Opprøret i 1730	272
Arbeideraksjoner i 1760- og 1770-årene	282
Oppløpet i 1795	287
Oppsummering om opptøyer og aksjoner	288
Disiplinærtiltak i verksarbeidet	290
Straffebestemmelser i instruksen av 1724	290
Sjeidereglementet av 1801 og mildere kroppsstraffer	295
Bøtepraksisen i regnskapene	298
Forseelser i 1750	301
Tilfellet Ole Witloch	305
Hovedinntrykk: en rolig og disiplinert arbeidsstokk	307
Straffesaker fra verksdriften	308
Tjenesteforsømmelse	308
Ulydighet	313
Slagsmål på arbeidssstedet	313
Bedrageri	314
Tyverier og nasking	316
Kassemangel og underslag	317
Ulydighet	322
«Skorsteensfejer og Fante Pak»	322
Religiøse separatister	327
Forsømt kristendomsundervisning	337
Den onde stemora	339
Ulydighet mot foreldre og øvrighet	341
Krangel	343
Brysom snømåking	343
Hønesaken	349

Avslutning	360
Overblikk: bergstaden versus samfunnet ellers	360
Rettsinstanser og særegen jurisdiksjon	361
Straffemetoder og straffepraksis	363
Kriminalitet, forseelser, disiplinering og avvikskontroll	369
Utvikling i kriminalitet og avvikskontroll	369
Forkortelser i kildehenvisninger	373
Oversikt over rettsprotokoller fra domstoler på Kongsberg	375
Noter	377
Litteratur og trykte kilder	409
Ordliste	415

Forord

BOKAS TEMA ER KRIMINALITET og avvikskontroll i Norges første og største bergstad. Slike samfunnsforhold har vært lite kjent fra slike gruvebyer i tidlig nytid. Den allmenne kriminalitetsutviklingen og rettsvesenet på denne tida har riktignok vært framstilt i mange forskningsarbeider.

Boka er både en beskrivelse av de mer eller mindre særegne rettsinstansene og sakstypene, og en samling av fortellinger om enkeltsaker som belyser temaet kriminalitet og avvikskontroll. De forteller om et samfunn som var ganske annerledes enn i dag, og kan forhåpentligvis være lesverdige i seg selv.

Boka bygger på arkivforskning tilbake til 1978. Arbeidet har tidligere resultert i boka *Sølvtyverier på Kongsberg 1623–1861* (2020) og noen artikler.

Det meste av manuset har lenge vært ferdig, men andre prosjekter har stadig utsatt slutføringen. Etter fullført doktorgrad med teknologihistorisk tema i 1996 kunne jeg arbeide mer inngående med temaet, men fortsatt oppsto lange avbrudd med høyere prioriterte oppgaver.

I en tidlig fase fungerte kildeundersøkelsene som en avkobling fra regnskapsstudier under hovedfagsarbeidet med økonomisk historie. Rettsprotokollene frisket opp i tallarbeidet, med verbale framstillinger av saker der mennesker av kjøtt og blod framsto i mer eller mindre dramatiske situasjoner, hendelser og prosesser. Saker og dommer ble registrert over en lang årrekke fra protokollene, og de la grunnlag for oversikter og studier av enkeltsaker.

Menneskene på bergstaden og deres relasjoner og sosiale liv har alltid interessert meg, noe som blant annet har resultert i boka *Glemte mennesker* (2005), som framstiller vanlige folks liv i arbeid, familie og fritid på bergstaden. *Glemte mennesker* kan anses som «normalutgaven» og *Rett og galt* som «avviksutgaven» i framstillingen av bergstadens folk. Men også blant «avvikerne» vil man finne folk som vanligvis skikket seg bra og langt fra havnet i tukthus, festningsslaveri eller bøddelens hender. Avvikskontroll og konfliktløsning tilhører ethvert samfunn. Dessuten gir rettsprotokollene innsyn i folkelivet som andre kilder i liten grad formidler. Dette er et underliggende tema i boka.

Det er mange personer som opptrer i boka. Navn er stort sett normalisert, fra *Peder* til *Per*, fra *Christopher* til *Kristoffer*, og patronymer er skrevet som -son, det vil si *Hansson* og ikke *Hansen*, slik det ofte står i kildene, med unntak

av «fornemme» folk. Skrivemåten i en del sitater, spesielt av dialoger gjengitt i rettsprotokollene, er forsiktig modernisert for å lette lesbarheten.

Takk til alle som har bidratt med lesing av og innspill til manus og på annen måte til utgivelsen. På hjemmebane har Berit utvist stor tålmodighet med et prosjekt som truet med å bli evigvarende, og oppmuntret til å få ut historier som folk kunne være interessert i å lese. En stor takk til Norsk Bergverksmuseum ved direktør Svein Skarheim for velvillig bistand og finansiering av en pensjonert museumsforskers langtrukne prosjekt. Takk til Kongsberg Historielag for økonomisk bidrag og til Museumsforlaget for god bistand under arbeidet med utgivelsen!

Kongsberg, mars 2026
Bjørn Ivar Berg